

Kolumbán Levente

Élettörténet és térélmény

Életünk, miként a róla születő beszámoló, végeláthatatlan elindulások és megérkezések egymásba fordulása, tér és idő tengelyén tett moccanások ismétlődő története, története. Jelen írás ezen elmozdulások nyomában tett értelmezői kísérlet kíván lenni.

Kísérlet, hiszen egy értelmezés, mint az (el)kezdés és (le)zárulás közötti gondolat zajlás, csak fenntartásokkal, a mindenkor kínálkozó buktatókra való odafigyeléssel vállalkozhat egy ember tudásának világosabbá tételére. A kísérleti jelleg mellett szól az, hogy az értelmezés útját kijelölő szerzői pre-konceptciók korántsem szerezhetnek végleges bizonytságot egy döntő kérdésben: mindaz, amit egy másik emberről tudni vélünk, nem saját gondolataink csálka ellenfényében látszik-e világosnak? Válaszaim a megérkezés lehetősége felől íródnak, létük a bejárhatóknak mutatózó ösvények felismerésében és elfogadásában rejlik.

Amíg egy beszélgetés a gondolat és véleménycsere tünékeny alkalmának bizonyul, nem tart számot mentegetőző kommentárookra. Azonban ha nem alkalomadtán, hanem meghatározott alkalmakkor és határozott majdani céllal jön létre, a résztvevőnek, különösen ha néprajzos az illető, utólagosan is tisztázniia kell az ott elfoglalt szerepét. Írásomban egy néprajzi gyűjtőmunka során született, a rögzítés és a lejegyzés nyomán primér „anyagga” írott szövegre támaszkodok. Ez a szöveg értelmezői gesztusaim kiinduló és visszatérő pontjait jelenti, egy olyan textuális terepet, amelyen az általa közvített információk szakszerűvé transzformálása (is) zajlik.

A nagyapám mesélte történetek átszövik gyermekkorom emlékezetét, a néprajzi munkánál korábbra nyúlnak vissza, mondhatni közös élményeinkként tételeződnek. Közösek és közeliiek, saját korlátáikat és lehetőségeiket teremtve meg. Egyértelműsíthetnek, rövidzárlatokat okozhatnak, képtelennek bizonyulva a tudományos szigorral gyakran összerosott objektív távolságtéves látszatának fenntartására. Mindamelltt a sokat kárhoztatott „gyűjtő – adatközlő” viszonyából való kimozdulásra is kacsintanak. Bár a nagyapámmal való kapcsolatot „adatközlő” és „gyűjtő” „terepen” zajló interakciójaként is leírható, etnográfusként nem „adatközlő” és nyilvánosság közötti mediátornak, sem különböző tudásokat egymásba játszó avatott révésznek nem gondolom magam.

Szereplőink a nagyapámmal folytatott beszélgetések, így a történet szövegeként megszólaltatott beszélgetéseinkből bomlik ki, anélkül hogy önmagát

a „kultúra írásának” végletesen sokszerzőjű, diszkurzív kisajátításoktól mentes naiv demokráciájának tekinthetné (vö. Clifford 2001).

Értelmezésem szerkezeti felosztása a közelítési stratégiákat követi: egy általános, a téma szempontjából relevánsnak ítélt elméleti barangolást követően a teoretikus meglátások alkalmazására, a beszélgetések szövegközpontú elemzésére kerül sor.

Egy beszélgetés lehetőségei

Beszélgetéseink a mesélési alkalmak terében zajlottak. Ezen alkalmak, mint terepmunkám helyszínei és időtartamai a nagyszüleimül konyhájában töltött délutánok. Alkalmak, amelyekre vakációkban, hétvégeken valóban el kellett utazni, terep, amelyet egy-egy beszélgetés idejére a látogatóktól meg kellett „tisztítani” és előzetesen úgy időzíteni, hogy a zavaró hatásoktól mentesítve legyen. James Clifford nézeteit követve a terepet és terepmunkát habitusnak, „hajlamok és gyakorlatok” sorozatának, az elidegenítő rutinosság helyett gyakorlottságra és otthonosságra sarkalló interakciók összességének tekintem. Következésképpen beszélgetéseinket az otthonosságból születő összefüggések és érintkezések képei uralták, nem tévesztve szem elől azt sem, hogy beszélgetéseink lehetséges tere sohasem „ontológiai adottság”, hanem „diszkurzívan térképeződik fel és testileg gyakorolják” (vö. Clifford 2003). A diszkurzív feltérképezést kérdéseim és a válaszadást munkáló kimondott vagy elhallgatott intencióim irányították. Kérdések, amelyek az általam ismert lokális térről illetve annak bizonyos pontjait jelölő helynevekről többet és mást igyekeztek (meg)tudni. A nevek eredetére vonatkozó magyarázatokat és indoklásokat kerestem. Lajstromozható, a lokalitás csokorba köthető hely-történeteit kívántam hallani. Beszélgetéseinkhez ez is hozzátartozott. Ugyanakkor a magyarázatok adatértékeinél érdekesebbnek és ígéretesebbnek látszott a történetmondás hogyanjára való odafigyelés: a „mit állít?” helyett „mikor és hogyan történik?” a szöveg. Ez a szándék a helynévmagyarázatoknál tágabb kérdésirányokat kívánt, egy „nagy történet” felderítését, amelyben a térbeli helyek nem öncélúan halmozott narratívák, hanem a jelentés elmondásában jelölő funkcióval bíró alakzatok.

Találkozásaink élettörténetivé hangolódásával a térről való beszélés az „én” narratív megjelenítésének textúrájába ágyazódott. Ebben az új szerkezetben a helynevek egy referencialitáson túlmutató szerepben léptek fel: miközben helyszínekre utalva a valóságos tér helyettesítői, az élettörténeti kontextus a megértés alakzataivá transzformálta. A helynevek működését az önéletrajzhoz (élettörténethez) mint az „olvasás vagy a megértés figurá-

jához” (de Mán 1997: 95) hasonlóan gondolom el, olyan textuális moccnásoknak tekintve, amelyek kognitív-mentális térképeink felbukkanó, helyé türemkedő pontjainál többnek bizonyulnak.

Közéletéseimben e két elgondolásnak kívánok egyidejű érvényességet szerezni. A helynevek mentális térbeliségét a lokalitás és az onnan történő egyéni ki-mozdulások – elutazások és hazatérések – megjelenítésében, figurális természetüket a narratívákban való előfordulásuk tekintetében értelmezem. Az elő-bi közelítés ember és környezet kapcsolatát, a térhez fűződő egyéni viszonyt, a megélés bemutatását tűzi ki céljául, míg utóbbi e viszonyról való tudást, a saját tapasztalatok reprezentálásának eltérő módjait igyekszik láthatóvá tenni.

Tér, kultúra, térkultúra

A tér meghatározása lehetetlennek tűnő vállalkozás. Sokan és sokféleképpen feltették már a kérdést, ám végleges és egyúttal megnyugtató válasz mindezüdig nem születet. Mégis találni néhányat, amelyekben a megválaszolás naivnak tűnő vágyát a kérdések széttagolása, a válaszhoz vezető utak sokszorozódása váltotta fel. Hamvas Béla is ezek közé tartozik. Bár életművével kapcsolatban a tudomány berkeiből jobbra csak elmarasztaló hangokat hallani, ennek ellenére azt gondolom, megszólaltatása nem lesz eredmény nélkül való. *Meloszi sejt ház* című esszéjében tér és hely kapcsolatáról így gondolkodik: „Tér az, amit a papíron szerkesztett háromszög oldala vagy a kartonból készített kocka hat lapja zár körül. Hely, tegyük fel, a lépcső, vagy a kert. A tér absztrakt, bárhol lehet, tulajdonságai nem változnak. A hely pedig konkrét, valahol van, és az, hogy ott van, ahol van, az éppen a hely.” (Hamvas 2002: 54). Számunkra pontosan a „lehet” és a „van” szétválasztása mutatja mindazt, amit a térrel kapcsolatban lényegesnek tarthatunk: a *lehetőség* univerzális, egyéntől független, absztrakt léte és a *van* individualitása, konkrétsága és változékony-sága. A tapasztalat, ami van, csak valahol lehet, az élménnyé váló események valahol történtek, történnek meg velünk, a valahol lenni lehetősége a valahol „vagyunkban” konkretizálódik, talál helyet magának. Krasznahorkai László *Háború és háború* regényében Korim György egy talált kézirat négy szereplőjének keres „valami helyet, a *place* – mondja, a zürichi úrnak –, amely alkalmas volna, egy különleges pontot, hogyne kelljen újra tovább és tovább, mert innen már vele nem jöhetnek...” (Krasznahorkai 1999: 215). Helyet kell találni, ahol otthagyhatók az élményeinkből szerkesztett kézirat szereplői, ahol saját múltunk biztonságosan megőrizhető, „hogy ne kelljen újra tovább és tovább” magunkkal vinni. Helyet, ahová visszatérve megkísérelhetünk egy újabb elindulást, vagy amit utólag kiindulópontnak tehetünk meg.

A térolvasási kód

Amiként a „van” megvalósulása egy „lehetőség” ismeretén nyugszik, a hely(ek) megképezése is a tér előzetes tudásán alapul. Ezen előzetes tudást a tér *olvasási kódjának* nevezhetjük. Az olvasási kód biztosítja, hogy képesek vagyunk valamilyenként (fel)ismerni a teret, illetve azt, hogy beszélni tudunk erről az ismeretről. A kód szerkezetében egy helyettesítő megfordítás működik: az érzékelés metonímiáját (ilyennek látjuk a teret) a megismerés metaforája (ilyen a tér valójában) váltja fel. Erre a helyettesítő megfordításra, bár némileg eltérő összefüggésben Paul de Mán egy Nietzsche szöveg dekonstruktív olvasatában mutat rá (vö. de Mán 1999:170). A helyettesítő megfordítás néven nevezésével egyáltalán nem kívánom azt sugallni, hogy egy korábbi tévedés leleplezésének lehetünk szemtanúi, minekutána valamit helyre kellene/lehete itt még állítani, csupán az olvasási kód belső történéseit vélem megragadhatónak általa.

A térérzékelés metonímiája, csak úgy, mint a tér megismerésének, tudásának metaforája egyaránt konvención alapszik. Következésképpen a tér olvasási kódját is konvenciót tartják fenn, megegyezések, amelyek társadalmanként, kultúránként, és sok esetben egyénenként is eltér(het)nek egymástól. Edward T. Hall proxemikai kutatásai találoan megvilágítják (és nem utolsó sorban hitelesítik) a térérzékelés pluralitására vonatkozó elképzeléseket. Hall mellett érvel, hogy a közvetlen tapasztalás kultúráktól függetlenül azonos élménye nem egy tartható álláspont és a proxemikai vizsgálatok eredményei arra intenek, hogy „a különböző kultúrákhoz tartozó emberek nemcsak különböző nyelvet beszélnek, hanem [...] magát a világot is más módon érzékelik. Az érzéki benyomásokat mindenki szelektív módon osztályozza [...], és így egy bizonyos kultúrára jellemző szelektív érzékelés merőben másként ragadja meg *az érzékelhető világot*, mint ami más kultúrára jellemző” (Hall 1987: 25). A szelektív érzékelés fogalma tulajdonképpen a fentebb használt térolvasási kódnak feleltethető meg. Azért döntöttem mégis az utóbbi mellett, mivel úgy vélem, a térről való tudás nem pusztán az érzékeinkben működő szelekció eredményeként, hanem az olvasáshoz hasonlóan bonyolult, tudatos-tudattalan műveletek összjátékából jön létre. A proxemikai vizsgálatok annyiban lényegesek, amennyiben láthatóvá tehetik, hogy az emberi térérzékelés mint érzéki benyomásaink összegződése kultúránként eltérő vonásokkal bír, tehát a kultúránként eltérő olvasási kódokban érzékelt világ a tapasztalatok tudássá szervezésének, megjelenítésének szintjén is különböző kódokat implikál. Ezek a kódok a mentális tér fogalmával írhatóak le.

Mentális terek. Eltérő kutatási paradigmák

A fizikailag meghatározható terekkel egyidejűleg, mintegy velük párhuzamosan létezik egy másik, egyéni és kollektív interpretációkban élő tér, a tér, amelyet a „fejünkben” hordozunk. Kulturális konszenzus van a tekintetben, hogy a térbeli „közel” vagy a „távol” mást jelent egy délutáni, kellemesen andalgó séta idején, és megint mást hétfőn reggel, néhány perccel nyolc óra előtt. Ezt a „mást” többé kevésbé mindenki elfogadja. Bonyodalom abból származik, ha magyarázni kívánjuk: miért, hogyan is van ez?

A térrel alakított egyéni viszonyt a *kognitív térképe/és folyamatában* látató rekonstrukciós elmélet szerint a környezetünkől észlelt információkhoz szubjektív tartalmakat kapcsolva olyan jelentések képződnek, amelyek beépíthetők és szükségképpen be is épülnek saját identitásunkba (vö. Cséfalvay 1990: 67). Ez a modell magyar nyelvterületen főleg az elmúlt egy-másfél évtized kutatásaiban vált termékennyé, elősegítve, hogy a térhez való viszonyulást, a térhasználati szokásokat, a tér tudását az interpretációs mozzanat felől lehessen újragondolni.

A társadalmi, szociális, nyilvános terek (pl. városok, régiók) iránti növekvő érdeklődésben a „mentális tér” fogalma a térre irányuló tudományos diskurzusban az elemzés fontos kategóriájává lett.¹ A tér megnevezett-nevezetes pontjainak és e nevekhez fűződő egyéni-közösségi viszonyulások elemzése mutatja, hogy a tér strukturálásában rejlő sokféleség a tér birtoklásáért versengő interpretációkból vezethető le. A névadások és átnevezések iránti fogékonyságot többnyire a birtokbavétel, a tér sajátta tételének mindenkori igénye magyarázza. A kutatások zöméből az is kitűnik, hogy a mentális terek elemzésének főleg az etnikailag polarizált településeken van igazi tétje, hiszen a párhuzamosan létező terek megmutatásában, az átnevezések kronologikus lekövetésében (például Kolozsvár terei) egy kvázi helyreállítási és/vagy visszaszerzési törekvés is gond nélkül érvényesíthető.

Témájában, kutatási módszereiben az előbbtől eltérő irányt képvisel Rostás Zoltán, aki az órai histoiy módszer alkalmazásával a két világháború közötti Bukarest „arcait” próbálja újra láthatóvá tenni (Rostás: 2002). Atöbb mint húsz élettörténeti szöveg egy város hajdani életét idézi. A különböző etnikumú (francia, magyar, német, román stb.) emberek úgy mesélnek életük akkori tereiről, hogy az olvasó egyetlen pártállás elfogadására sem kényszerül. Úgy tűnik, az élettörténeti szövegeknek a tér iránt érdeklődővé hangolása megengedi a „mentális tér” elemzési kategória használatban tartását, hiszen

¹ Példaként két elemzésre utalnék: Barna 2000: 689–70; Szabó 2004: 87–113.

amint Rostás Zoltán vállalkozásából - és nemcsak onnan - kiderül, az élettörténeti szöveg képes a tér mások számára olvasható megjelenítésére. Mindéből két lehetőség kínálkozik: egyrészt van a szövegben valami, amitől láthatóvá válik a tér, illetve a történetmondásnak szüksége van arra, hogy használja a térbeli dimenziót. Elemzésem következő részében az előbbi, míg a későbbi részekben az utóbbi kérdésirányra figyelek.

A (mentális) tér történeteitől egy élettörténet mentális teréig

A körülöttünk lévő világ csak úgy juthat el hozzánk, a dolgok akkor ma-radhatnak velünk, ha képesek történetté válni, ha nyitottnak, történetesítési hajlamainkkal szemben megengedőnek mutatkoznak. Mihelyt elmondhatókká, megragadottá válnak, magukénak tudhatják a létezés attribútumát: velünk lehetnek és velük lehetünk, a történet közel engedi hozzánk és közel kerülünk az ő történetükhöz. Történeteket alkotunk róluk, történeteket, amelyek később minket is alakítanak.

Beszélgetéseink kezdetén a teret magyarázó történetekre kérdeztem rá. A „mit tudsz erről a névről, honnan eredhet?” típusú kérdések ideje volt ez. A helynevek eredetét magyarázó szövegekben a terület hajdani birtokosainak történetté mondása, a nevekhez kapcsolódó események felelevenítése olyan kapcsolatot feltételez, amelyből fény derülhet a dolgok objektív létéhez képest virtuális/mentális tér rendjére. A szövegmondás mint a világról, mostani figyelmem homlokterében pedig a térről való tudás reprezentálása a mentális terek szerveződését fogalmazza meg. Az elemzés nehézsége, és ugyanakkor igazi tétje abban áll, hogy az egyén mentális tereinek szerveződését ne az etnográfus földrajzi műveltségének rendelje alá, hiszen egy adott földrajzi környezetről való etnográfusi ismeretek – falu, lokalitás, régió stb. – arra csábíthatnak, hogy a diskurzus számára megbízható és ellenőrizhető lokális szubjektumokat teremtsünk.

A beszélgetésekből félreérthetetlenül kiderült, hogy egy település földrajzi neveinek ismeretéből még nem következik, hogy a lokalitásról kialakított mentális képek – például a falu térbeli határainak tudása – azonos tudati tartamra vonatkoznának, netalán egybe is esnének. A „hely egysége” mint egy zárt, organikus falu elképzeléseinek bausingeri meghaladása a lokalitás szempontjából is érvényesnek tartható. A lokalitás egységesítő fogalma csak a történetek terét jelöli ki, a nyelvi horizontot, amelyben „a hely egységére vonatkozó bizonyítékok” találtak (Bausinger 1995: 55). A földrajzi nevek, csakúgy mint a helyekhez kötött beszéd-fordulatok a tér-tudat tükrözői. A tükrözés mozzanatával a történetek nyelvi horizontjának helynevei a lokalitás mentális térhorizontját teszik láthatóvá. Ebben a hori-

zontban a dokumentálni kívánt lokalitás nem egy konkrét, fizikai területként kerül elgondolásra, hanem kapcsolatok és kontextusok egymásra hatását jelenti. A helyek megnevezése, határok kijelölése – a tér szocializálására irányuló gyakorlat – mutatja meg, hogy a lokalitás egy térhez kötött fizikai entitásnál többnek bizonyul. Egy állandó alakulásban lévő terepet jelent, amelyen az egyéni interpretációk kialakítják az identitás létrehozásának és kommunikálásának terét.²

A lokalitás mentális horizontját alkotó helynévmagyarázatok – a tér történetei – egy használatban lévő tudásról adnak számot. Ezekben a magyarázó történetekben a kérdező tájékoztatásához egy időbeli tájékozódás tartozik hozzá, mivel a mentális tér csak annyiban bejárható, amennyiben tartalmazza a mozgás érzékeltetéséhez elengedhetetlen időtényezőt. A tér tudása eseménycentrikusan fogalmazódik meg, s az elmondhatóság egy időbeni távlatot feltételez: akkor fogalmazódhat meg a helynév eredetének története, ha a megélés ideje valamilyen szinten kapcsolatban áll a „kezdet”, a névadás idejével. Különböző magyarázatok elavulnak, a történetek ismétlése (például egy kíváncsi kérdező számára) fölöslegessé válik. A tér iránt érdeklődő etnográfiai interjú kezdetét ezek a történetek uralják. Magyarázatok, melyek élmények híján egy kiüresedőben lévő teret juttatnak szóhoz. Bár az etnográfusi mesék híresek arról, hogy a kezdet nehézségeinek megindító ecsetelése után pálfordulások sorozatában beszélnek el egy sikeres „megvilágosodás” történetét, nem gondolja, hogy kezdeti beszélgetéseink eredménytelenek lettek volna. Az „üres tér” kifejezéssel csupán egy helyzetet summáztam.

A tér láthatóvá tételének módjai eltérnek egymástól, hiszen a tér nem jelentheti ugyanazt egy pincében, mint mondjuk a prérin. Másként él a térrel egy magyarázó narratíva, és ismét másként egy élettörténeti szöveg. Mind-egyik mást tart fontosnak a térről, elmondásban másként érdekelt.

Egy, a történetek elmondására érzékeny pragmatikus közelítésben az „élettörténet formái ugyanolyan fontosak, mint az őket alakító tények [...] A történet tényei lehetővé teszik annak megfigyelését, hogy miképpen működnek a társadalmi viszonyok. A formák láthatóvá teszik a gondolkodásformát, a kulturális és ideológiai struktúrákat.” (Bertaux-Wiame, idézi Niedermüller 1988: 382). Közelítésemben elsősorban ezeknek a formáknak szentelek kiemelt figyelmet, hiszen bennük az élettörténet mentális tere és a térnek az identitás létrehozásában játszott szerepe lesz látható.

² A „lokalitás teremtéséről” lásd Appadurai 2000: 3.

Az identitás antropológiai, fenomenológiai elméletei (az általam használt áttekintő összefoglalás Csabai–Erős 2000) mélyen egyetértenek az időbeli dimenzió fontosságát illetően, viszont annál kevesebb szó esik a térbeli vonatkozásokról.

Az identitás testi vonatkozásainak tanulmányozásával nyilvánvalóvá lett, hogy a test reprezentációiban, a testről alakított képekben visszatükröződnek mindazok „a kulturális értékek és szorongások, amelyek így materiális kifejezést nyernek általa” (Csabai–Erős 2000: 39). A Mary Douglastól származó antropológiai hagyományban a test, a társadalmi jelölés alanyaként tételeződik, vagyis nem egyszerűen a társadalmi folyamatokat „leképező szimbólum”, mert a kultúra hatásai „a test észlelésében és reprezentációiban is megjelennek” (Csabai–Erős 2000: 39–40). A testi reprezentációk mint az identitás megszervezésének konstruktív elemeihez hasonlóan a tér reprezentációi is bevezethetők az identitás elemzéseinek módszerei közé. Mivel a saját testről kialakított tudás, illetve e tudás kulturális meghatározottsága a tér esetében is érvényesnek látszik, úgy vélem a térolvási kód, valamint a mentális terek összefüggései megtalálhatóak az élettörténeti szövegben, hiszen ha „a teret arra használjuk fel, hogy elmondjuk kik vagyunk” (Barna 2000: 692), akkor ebben az elmondásban valamiképpen a térre vonatkozó tudás is szóhoz jut.

Élettörténeti térelemzés

Történeteink többnyire valahol kezdődnek el, ahogyan mi is egy valahol időből és valahol térből indulunk. A kezdet mindig a saját idő és a sajátá lett tér metszéspontjából bomlik ki, innen válik elkezdhetővé életünk történeté mondása, akkor is ha mi kérdezzük és akkor is ha minket kérdeznek. Elemzésemben az élettörténeti szöveg tényszerű mozzanatai közül azokra figyeltem, amelyekben a környezet megjelenítése érdekelt a jelentés kimondásában.

Kezdetek

Egy etnográfusi kérdéssel induló beszélgetés rövid kitérő után a születés pillanatában rögzíti az élettörténet kiindulópontját: „*Gondolkoztál-e valahol, hogy leírd: ez volt az életem?*”

Még egy csomó papír is van ilyen valahol, érted-e, leírva. *Ilyen visszaemlékezés?* Csak nem tudom megmondani egyáltalán, hogy hol vannak. Ha valahonnét ha elékerülnének, ilyen kicsi ficujkák ne, de sok. Mikor kinn voltam, akkor írtam volt, odaki. /.../ Ezen gondolkodtam, de hát, no de nem voltam

olyan szorgalmas, hogy ezekkel foglalkozzak, s osztán inkább elfoglaltam magamat odahátra, az árnyékalatt, s egyebekkel, s osztán erre kevesebb idő jutott. No de azért meg tudtam volna csinálni, ha nekifogtam volna, de aztán elmaradt. Hallik-e? *Hallik*. Hát ha azt akarod, hát akkor mondom, hogy 1931. augusztus 12-én születtem. *Itthon?* Itthon. Hát akkor mind itthon születünk, még apád is itthon született, s augusztus 20-án, Szent István király napján kereszteltek meg, s akkor a pap beléakadt. Czirják Emréné, ott ahol Gál Ernő lakik, ott lakott Czirják Emre s Czirják Emréné, ők voltak papóéknak a komák, s keresztmámival a pap esszeveszett, hogy Szent István napján miért keresztelnek Pétert? */.../ Akkor még odaki laktatok?* Akkor odafel, ahol Czirják Anti lakik, mert nanyót oda vitték férjhez, érted-e. Ezt magad tudod-e? *Valamiket tudok róla, de teljesen nem*. Hát reamondjam-e? Mondjad, mondjad. 1924. február 24-én esküdtek papóék, nanyót odavittek menyecskének, s azon az udvaron ott lakott */.../ Kolombán János*, amelyik Magyarországra elköltözött, a fiatal Kolombán János, az a nagycsaládos sokgyermekkel, akkor egy szobába ott lakott gyermektelen Kolombán Györgybá, özvegyember, a felesége meg volt halva, gyermekjek nem volt, s akkor ott lakott az öreg Kolombán János, a feleségivei, s Kolombán Jóska, Vilmoséknak az apjuk, legény, vagy gyermek, még mondani. */.../Az volt az ős?* Igen. S akkor szembe, ahol a Czirják Anti kicsi háza van, attól eléfelé, az út felé, ott volt egy vénház, még zsendéllyel földve, nem is dránicával, zsendéllyel, s abba laktak nanyóék.”

A szóbeliséget az írásbeliség nyelvére fordító etnográfusi narratíva előfeltevései már a beszélgetés kezdetekor működésbe lendülnek. A fenti részlet nyitó kérdése az élet írásba foglalásának lehetőségét mondja ki egy, a szóbeliségre jellemző helyzetben. Az írás felől érkező kérdésre egy öngazoló/felmentő narratíva felel: az időt, nyugalmat és összpontosítást igénylő tevékenységre egyéb munkák miatt nem kerülhetett sor. Az élet-történet mondása csak ezután kezdődik el. Születésének időbeli datálását – bár az én kérdésemre történik – a hely megnevezése követi. Míg a dátumra vonatkozólag bármilyen további magyarázat indokolatlan lenne, az időszámítást illető konszenzus miatt, a lokalizálás kevésbé magától értetődő: az „akkortól” eltérően az „itthon” nem ugyanazt jelenti mindenki számára. A születési hely explicitté tétele a korábban egyazon helyen élt emberek – az elődök – felsorolásával valósul meg. Az „ott lakás” narratívája a születés terét az előző generáció megidézésével jelöli ki, ezzel oldja fel az „odaki” és az „odafel” eltéréseiből fakadó pillanatnyi zavart. A lakóháza-ra való emlékezés nem rekedhet meg a múltban, a helyek időbeli folytonosságát a jelenbeli viszonyokkal tett egybevetés garantálja, egy hajdani

terület egyértelmű lokalizálásának biztosítékát annak ma élő tulajdonosa hordozza.

A gyermekkor eseményei – óvodás, kisiskolás évek – mindvégig Kilyénfalva földrajzi határain belül zajlanak. A történetek időbeli egysége a tér megjelenítésében is egységesnek látszik, a szövegek egy viszonylag szűk lokalitásban mozognak. Ennek magyarázatát abban látom, hogy egy gyerek szemével másként néz ki a tér, egy felnőttől eltérően érzékelődik közelség és távolság. A térről való beszéd tekintetében gyökeres változást az 1944-i menekülés felelevenítése jelent.

Egy kényszerű utazás története

A menekülésről szóló történet az életrajzi interjú egyéb szövegeinél korábban lett rögzítve, azon történetek közé sorolható, amelyek mindenkor érdeklődésre tarthatnak számot. A történet megszerkesztése többszöri elmondásról tanúskodik, fordulatokban, szomorú és nevetésre ingerlő epizódokban, leírásokban gazdag úti beszámolóval van dolgunk. Mondanom sem kell, hogy a mostani történet előzetes kérésre lett előadva, aminek következtében a beszélgetőtárs (jómagam) magyarázatok, kommentárok általi tájékoztatása a szövegben hangsúlyosan van jelen. A menekülésnek, a háborús időszak viszontagságai közepette sikerrel – sértetlen megérkezéssel – záruló története etnográfusi narratívával közös vonásokat mutat abban az értelemben, hogy a mindenkori útleírások és etnográfiai kockázatos pontjait a szavahihető szerzői beszéd és a történetek meggyőző voltának fenntartása képezi.

N. Kovács Tímea egy, főleg a középkorban közkeletű útleírás – „Mandeville lovag utazásai a Szentföldre, Indiába és Kínába” – elemzésében mutatja meg, hogy a beszámoló sikere két fontos tényezőtől múlik: a szemtanúként való megszólalás, illetve az uralkodó reprezentációkra forrásokként történő hivatkozás. Ugyanakkor a regisztrálásnak „elengedhetetlen szerepe van a láttak rögzítése és az otthon maradtak felé való közvetítése, illetve a vállalkozás legitimálása szempontjából” (vö. N. Kovács 2003: 28). Az előbbi gondolat főként távoli kultúrákról készített etnográfiai beszámolókra vonatkozhat egyértelműen, mivel a menekülést nem lehet pusztán útleírásnak olvasni.

A történet kezdetei az elindulást legitimálják, hiszen több mint szokatlan, ha egy település lakosságának 90 százaléka hirtelenjében vándorlásra adja fejét. Az elindulást az akkori körülmények bemutatása, majd az elmenekülés vélhető okainak – a gyergyószentmiklósi partizánbetörés keltette pánik, a helyi előljárók elhamarkodott döntése, a front közeledtével egyre növekvő félelem stb. – felsorolása előzi meg. Az „akkor” és az „ott” felelevenítése

után az elindulás narratívája veszi kezdetét: „No osztán lementünk, mentünk tovább ott le Maroshévízre. Ott osztán egy néhányan lemaradtak Maroshévízen, tudod. Kimentek oda a Bánffi fürdő, vagy kastély vagy, mi van odaki. Oda kimentek, s osztán a többiekül mentünk ott le. Hát lútőre mentünk.” A történet egy ismétlődő *mentünk*-ben moccan tovább, ahol a fizikai úton levést a *mentünk* közé beékelte településnevek, mint viszonyítási pontok teszik láthatóvá: Maroshévíz, Szalárd, Déda, Szeretfalva, Bethlen, Zsibó, Benedekfalva, Szilágycseh. Mivel magam is gyakran vonatozok ezen az útvonalon, az erről a térről való tudásunk néha ellentmondásokba ütközött: mentális térképünkön nem ugyanoda képzeltünk el egy-egy területet, meneküléstörténetének térbeli rendje és saját utazástörténeteim topográfiája nem mindig esett egybe. Ez a különbség annak bizonyossága is, hogy a világ, konkrétabban pedig a tér „kartografálása a saját kultúra terepén zajlik” (vö. N. Kovács 2003: 27). Míg az egyéni interpretációkban születő lokális tér képe megingathatatlan, saját tapasztalatokon alapuló ismereteket tudhat magáénak, a lokálison kívüli terekben már kevésbé egyértelmű a tájékozódás. Mindennapi tapasztalatok híján az idegen tér nem fogható át az otthonosság egyetlen tekintetével, s az események helyhez kötésében is bizonytalanabb pontok kínálkoznak. A történet topográfiai utalásai és egy térképre rajzolható világ között nincsen egyértelmű megfeleltethetőségi reláció, a történetek jobbára az emlékezési gyakorlat révén jelölik ki, rendezik át a megtörténés tereit úgy, hogy közben az elindulás és hazaérkezés története a nevezetes események/kiemelt pontok mentén zajlik.

A szemtanúság pozíciójának hitelesítésében/megtartásában a látottak rögzítése meüett az idegenek észlelése is fontos szerephez jut. A tehénvásárlást felelevenítő epizód illusztris példája ennek: „Osztán kerestek egy tehént. Kovács Están ő ügyes gazdaember volt, ha hamis ember volt es, s osztán kapott egy Rózsit, úgy hívták Rózszi, a tehént. Jó nagy, fájén tehén volt, csak nem volt járva. Osztán kérdezte Kovács Están, hát ugye vittek engemet is, hogy nézzem, s kérdezte Kovács Están a gazdától: »Ez a tehén befogva volt-e?« Aszongya az ember »Ha-ha, sokat dolgozott ez a tehén ám, aszongya, megszántott egy évbe két hold földet, s behozott négy szekér lóherét, aszongya, sokat dolgozott ám a tehén.« No hát jó. Hát, ha bé volt fogva, hát akkor elcserélték nekünk a tehént, s osztán, osztán össze szedelőzködtünk, s megindultunk hazafelé”.

A menekülés narratívájának térbeli horizontja „egy” lokalitás mentális kódjai szerint alakul. E narratíva szereplői kivétel nélkül a származási helyek definiálásával lesznek felismerhetőkké. Mind az idegenek, mind pedig a számunkra ismerősök (a falubeliek) egy eredeti hely nyomait viselik, a helyek, ahonnan valamikor mindannyian elindultak és ahová valamiképpen

mindvégig (vissza)tartoznak. A menekülés – az identitás elbizonytalanodásának állapota – lokalizált szubjektumokat kíván, olyan „másikat”, kivel szemben bevethető a más környezet(ek)ről szerzett kulturális tudás. Az antropológusi látásmódhoz hasonlóan, ahol az „Ők” egy „Ott”-tal kerül összefüggésbe, azaz a „kultúra folytonosan térbeliesül” (N. Kovács 2003: 26), a menekülés történésben lévő identitásaira a helyek kulturális sajátosságokként rétegződnek rá.

Egy tértípusként is felfogható menekülésben-való-lét jellemző viselkedésformákat, sajátos térolvasási és megjelenítési kódokat hoz felszínre. Mivel tértípus és viselkedési forma viszonyának adekváttá tétele a hatékony kommunikációt biztosító tényezők közé sorolandó, az egyéni törekvések ennek az összhangnak a megteremtésére irányulnak (vö. Hoppál–Niedermüller 1983: 270). A menekülés során fontosnak ítélt események utólagos megjelenítése a tér megtapasztalásának, bejárásának élménylenyomatait az útleírás lineáris soraiban jelöli újra.

Végezetül a menekülés történetének „forráskezelésére” térek ki. 1944 őszének „Nagy Utazása” Kilyénfalva lakói számára nem egyedi esemény. Az elindulásra mint külső kényszerre adott válaszlépésre az első világháború alatt is sor került. Így adva volt egy korábbi minta, az otthon tömeges elhagyásának előző története, amely érvek és ellenérvek kiindulópontjának bizonyulhatott. Az akkori (1944) falubíró magatartásának – a korábbi tudás figyelmen kívül hagyásának – negatív értékelése mindezt jól példázza: „Minden rosszat, ami létezett, mindent elsorolt, s akkor még meghagyogatta, hogy amikor mindenki a kapun jó ki, az épületeit gyűjtsa fel, hogy az ellenségnek ne maradjon semmi. De hát ha vajon ha felgyújtottuk volna, mire jöttünk volna haza? Mert hát azt nem gondolták meg, hogy a világ mekkora lángban ég, s a földről lelépni nem lehet, azt egyáltalán nem gondolták meg, csak azt, hogy el kell menekülni. Nem tanultak azon, pedig ez, például ez az Ambrus Ferenc is olyan volt, hogy az első háborút is végigérte. Az első menekülőbe is ha nem volt benne, akkor katona volt, de legalább az itthon valókról tájékoztatták az itthon valók, hogy hát hogyis volt az. Akkor is elmenekültek, még Komáromig is, de onnat is haza kellett jöni. No, s ezt is csak úgy lehetett volna képzelni.”

Az élettörténeti szöveg(ek) kontextusában a menekülés történetének mozzanatai újra és újra feleleveníthető tapasztalatként vannak jelen, hiszen az idegen/idegenség élmény gyermekkori megélésének alapvető következményei vannak a lokalitásról való gondolkodásra nézve.

Későbbi utazások elülő történetei

A katonaság, munkaszolgálat történetei mellett fontos szerephez jutnak a szervezett munkaalkalmakkor - ilyen például a fakitermelés – tett elutazásokat felidéző narratívák. Az újdonságok, az otthonról nézve szokatlanak tűnő látnivalók rögzítése, magyarázása és megítélése jellemző vonása az ilyen típusú szövegeknek. A „környezetről mindig lerí minden” logikája szerint működő kartográfiaiban a földrajzi területek között vándorló én a szemlélődő biztos pozíciójában marad, hiszen elindulását egyéni döntés – az egzisztenciális biztonság megszerzése, folyamatos megtartása – előzte meg, illetéknéppen a vándormunka egy életszakasz domináns stratégiájaként jelenik meg.

Amíg a kimozdulás narratíváiban a térbeli kapcsolatok láttatásának nyelve egy közérthető, pontos jelölési kódot, kilométerben megadott távot használ, addig a lokális tér távolságait a megtételhez szükséges idő méri (például egy napi járásra); az „ott” alatt más értendő az Úz-völgyében, mint otthon, mondjuk a temető és a templom között.

A Csíksomlyói búcsúra való gyalogos zarándoklatok felidézése az otthoni térből indít. A Hargita hegyvonulatain túl – Kilyénfalváról nézve eddig terjed a keleti látóhatár – a zarándokút terét településnevek fogják körbe: „Az Erdőle útján neki Vaslábnak, s osztán onnat ki Marosfő-felé, Vaslábból, Vaslábon keresztül, s ott Vaslábon túl, Marosnyírin ki, s ott ahol a nagy nyereg van Csíkmagasának, azon a nyergen keresztül.” A zarándoklat térbeli horizontjában – mintegy 50 kilométeres táv – az eddigiekhez képest újszerűen szerveződnek a helyszínek: a földrajzi értelemben vett szemhatárig viszonylag sok helynevet találni, azon túl csupán a településnevek jelentenek tájékozdási/tájékoztatósi pontokat. Amint a menekülés történet elemzésekor is láttuk, a helyi tér „ott”-jai egy pillanatig sem kérdésesek. Ellenben a „hegyen túl” már jól jöhet, ha az etnográfusnak is vannak az „ott”-ról konkrétan bevethető tapasztalatai:

„Hallód-e, te autóval jártál-e Csíkba? *Igen*. Dánfalát tudod-e melyik? *Hogyne*. Dánfalából az út, Dánfala túlsó felibe kanyarodik balra, s az Oltón keresztül, s akkor ahogy keresztül ment, még 50-100 métert, akkor kanyarodott jobbra, Madaras, ugye az következik? *Madaras*. Ott van egy jó nagy rét, jobbról, abba a kanyarba, a töltött út kanyarjába, s ott ezelőtt a, keresztülment a hídon a nép, hát ott ösvények voltak, kettő, három egymás mellett, a keresztalják is ott mentek az ösvényeken, s neki Madarasnak, s Madaras végibe ott mentek ki a töltött útra, s osztán mentek a töltött úton végig tovább.”

A helynév mint a tér beszédalakzata

A történetekben szereplő helynevek funkciója nem csupán a megjelenített események lokalizálása. Miközben helyhez kötnek egy-egy történet, maguk is „történnek”, ami túlmutat egy szorosan vett pragmatikai funkción. A lokalizálással egyidejűleg a történetek létrehozásának konstruktív-létrehozói elemeiként jelennek meg, ami a helynevek alakzatként való elgondolására ösztönöz. Alakzat voltukban két eltérő minőségű hatáskomponens jelenik meg: szorosan vett retorikai figurativitás és a retorikai pozícionáltságot meghaladó „viselkedés”.

A helynevek figuratív ismérveinek meghatározásakor elegendő, ha a latin eredetű „*figura*” kettős – ’alak’ (személy) és ’alakzat’ (forma, elrendeződés, mintázat) – jelentésére gondolunk. A „*figura*” megnevezésben található jelentésrétegek – „személy-volt és alakzatiság” – két aspektusra mutatnak rá: ami személyként tűnik fel az egyszersmind körülhatárolt formával, alakkal is rendelkezik, s minden alakzatkénti körülhatárolás a tevékenységet (cselekvést) fenntartó személy vonásaival bír (vö. Fűzi 2004: 11). Fűzi Izabella a „*figura*” kettős jelentésrétegét a sakkjáték példáján szemléltetve a bábút egy aktuális stratégiai felállás helyettesítőjének és rögzítőjének, s ugyanakkor az emlékezet kiegészítőjének is nevezi (uo.). Úgy vélem a bábu példája a helynevek szerepére is sikerrel alkalmazható. A helynevek használatában a fizikai tér elrendeződése, stratégiai felállása, mintázata ülededik le, amely a sakkjátékhoz rokonítható beszédalkalmakkor mozgásba lendülve egyszerre válik a történetmondás játékterévé és az emlékezés kiegészítőjévé. Ez utóbbi tulajdonság megvilágítására egy első látásra távoli vidéken találtam gondolati rezonanciát. Roland Barthes a szerelmes hangját „beszédalakzatokban” szólatatja meg. A szerelmes hangjának portrészzerű megrajzolásakor a megszólalásokat szerkezetileg tematizálja; a szerelmes beszéd megnyilatkozásait alakzatokban látja megragadhatónak. Alakzatai nem retorikai megnyilvánulások, hanem „gimnasztikai vagy koreográfiai értelemben [...] a cselekvés lábában égő test” mozdulatai: „az alakzat nem más, mint a munkában lévő szerelmes” (vö. Barthes 1997: 11–16). A „saját alakzatainak kiszolgáltatót” szerelmeshez hasonlóan a történetekben felbukkanó helynevek az elbeszélői viselkedés meghatározóiként tételeződnek: miközben egy valós térbeli kiterjedést helyettesítenek, a történet felől nézve többek, mint a tér figuratív megjelenítői. Beszédalakzatok, amelyek létjogosultságát a jelentés-kimondás vágyának szerelemérzéke teremti és tartja meg. Ami a beszélgetés diszkurzív folyamatában kimondásra tart számot (a közlendő), kiterjedésre tesz szert és a történet szövetében ismétlődő mintázatú alakzatokká sűrűsödik,

nyomokat hagyva maga után. Ezekből a nyomszerű mintázatokból egy utólagos közelítéssel a történetek topológiája, a helynevek térbeü elrendeződése rajzolható meg.

A beszédalakzatok narratív térképe

A helynevek a mindennapi használat kontextusában a földrajzi terület megnevezésére és kijelölésre szolgálnak, miközben a térbeli eligazodást segítik. Azonban egy utólagos, kevésbé gyakorlati/célvív, a magyarázatra kiélezett összefüggésben a beszélgetőtárs tájékoztatása a helynévhasználati funkció részévé válik. Némely „beszédesebb”, kifejezésében sokatmondó helynév eredetét firtató kérdéseim a kevésbé „érdekes”, csupán tulajdonviszonyt rögzítő nevekhez hasonlóan magyarázó narratívákat hívtak életre. Ezen narratívák mint a helynév-eredet magyarázatára vonatkozó gesztusok a nem oknyomozó típusú kérdés összefüggésekben – élettörténetív hangolt szövegmondásban – is megjelentek.

Egy-egy beszédalakzathoz tapadó helynév-narratívát az alakzat argumentumának tekintek; kisebb egységnek, amelyben a jelentés kimondhatóvá válik. Ezekben a narratívákban nem az alakzat meghatározása, hanem időben távoli események találkoztatása, térbeli rend(szer)ezése történik meg. E térbeli elrendezésnek rendszerszerűséget sejtető ismérvei vannak, ami alapján a helynévnarratívák térbeli rendje, az alakzatok narratív térképe rajzolható meg.

A térkép elkészítése mindig a valóság redukcióját jelenti. Ez a redukció egy választott lépték és az alkalmazott jelölési stratégia kölcsönhatásában valósul meg, tehát a redukáltságra a lépték, illetve a jelölői kapcsolatok tisztázásával lehet rámutatni. Bemard Lepetit a mikrotörténeti közelítésről szóló írásában a léptékválasztás és az elemzésekkor használatos, gyakorta kevésbé megalapozott látószög váltások felülvizsgálására ösztönöz. Gondolatmenetében a mikrotörténeti vizsgálat nézőpontválasztásait és a geográfus térképkészítói praktikáit veti össze. A térképkészítés mögött húzódó eljárások lényege szerinte abban mutatkozik meg, hogy a „geográfus léptéke egy jelölt, a térképet és egy jelöltet, a területet köti össze” (Lepetit 1995: 41). Bár a térképkészítés műveletének előzménye a területek valóságban adott konfigurációja, a léptékválasztás felelősségére éppen a valóságos terület optikától függő átkonfigurálhatósága mutat rá, mivel „egy lépték kiválasztása tehát egyben egy információs szint választását is jelenti, amelynek meg kell felelnie a tanulmányozandó szerveződési szintnek.” (uo. 42) Jelen írásnak is fokozottan számolnia kell a kimondatlan átkonfigurálás veszélyeivel, hiszen egy önkényes léptékválasztás révén a helynevek narratív térképe

mint információs szint, korántsem magától értetődően utánozza a beszélgetőtárs által ismert és reprezentált tér szerveződési szintjét. Következésképpen egy térkép felületére – még ha narratív is – írott jelek és a köztük lévő viszonyok ábrázolását egy léptékválasztási indoklásnak és jelek magyarázatának kell megelőznie.

Az értelmezésben használt lépték a személyes dimenzióban rejlő sajátosságok meglátására kíván alkalmassá lenni, a helynevek térbeli rendjével, valamint a tér egyéni strukturálásával kapcsolatos észrevételeim az egyéni élettörténet dimenziójában születtek. Léptékünknek tehát a személyes emlékezetként, saját élettörténetként megformált tudással összefüggésében lehet érvénye. A választott optika előtt megmutatkozó térbeli kapcsolatok ábrázolása kivétel nélkül a beszélgetésben reprezentált „térlátás” nyomdokain halad, az ott használatos léptékkel él.

A narratívákban tetten érhető térbeliség utólagos (újra)jelölésekor nem kívánok különálló jelrendszerbe bonyolódni, sem egy átalakított, netán metaforikus nyelvezettel láttatni a térre vonatkozó ismeretek összefüggéseit. A beszélgetőtársnak a tér szerveződéséről alakított fogalmait – lokalitás, egység, saját terület, határ, idegenség stb. – mindvégig tiszteletben tartom, mivel nem szándékom másmilyenként strukturálni azt, ami valamilyenként megjelenik.³

A beszédalakzatok térképére kerülő jelek elsősorban nem az ábrázolóli kedvére érdekes lenyomatai, hanem ember és környezet kapcsolatában alakuló tér kulturálisan meghatározódó dimenzióit mutatják.

A narratív térképezés következményei

Bár térkép és terület kapcsolata nem azonosságból eredeztethető, mivel a helynevek használatában a térről való tudás érhető tetten, következképpen a beszéd-alakzatoknak tekintett helynevek térképen való ábrázolásával e tudás szerveződése válik megmutathatóvá. Akár egy földrajzi térképre, akár elemzésünk narratív térképére elsősorban olyan ábraként kell tekintelnünk, amely egy választott általánosítási szinten helyezkedik el. Utóbbi előnye, hogy a megjelenítés szempontjából közelebbi kapcsolat fűzi az ábrázolandó területhez, hiszen már egy előzőleg narratívába fordított valóságos kiterjedéssel operál: mind a térről való egyéni beszéd, mind az elemzésben születő térkép narratíván szerveződik.

³ Például a lokálisnak nevezett helynevek nem minden esetben a közigazgatási és/vagy természetes határon belülség révén lesznek lokálissá, minthogy a lokalitást sem egy kívülről ráerőszakolt egységesítő/egyenmúsító megnevezésként használom.

A térről való tudás narratív elgondolása lehetőséget teremthet a földrajzi térkép és ábrázolt terület viszonyában rejlő ellentmondás feloldására. A földrajzi térkép esetében a valós terület folytonossága – a falutól megszakítás nélkül eljuthatunk egész a viláig – összeütközésbe kerül a léptékes ábrázolás felaprózottságával. A beszédalakzatok narratív térképe azonban egy személy konstruálta tudáshoz viszonyulva a választott általánosítási szinten a helynév narratívák szerveződési rendjét az egyéni élettér kontextusából kiindulva mutatja meg.

Egy beszédalakzat elemzése

„A történet egyes részeit kiszínezve, idealizálva ma is mesélik az idősebb falubeliek” (Fodor 1995: 150). Ezzel a mondattal zárul a Kilyénfalváról készített falumonográfia mondákat tartalmazó fejezete, és ezzel kezdődhet el egy másik, a „kiszínezett és idealizált” részekkel megismertető „történet”. Egy monográfia kontextusába történeti mondaként helyezett eseményreprezentáció a műfaji konvenciók betartásával az írásbeliség nyelvén szólaltatja meg a mögötte húzódo orális tudást – legalábbis így tűnik, ha az írásbeliség oldaláról szemlélődünk. A „monda” olvasójaként ez a rejtve hagyott, az írott változathól kiutasított tudás iránt ébredt fel kíváncsiságom. Kezdeti szándékom a „teljes” történet felderítése volt, ám hamar rájöttem, hogy „teljes”, minden olvasói igényt kielégítő, az összes részletet magába építő történet nincsen, mint ahogy végtelenen korrekt változattal sem számolhatunk. Helyette egyéni értelmezések és átértelmezések egymáson nyugvó teknősbékái állnak.

Az „idealizálásnak” és „kiszínezésnek” az egyéni értelmezésekben betöltött funkcióját illetően tettem fel a kérdést: egy alaptörténet díszítésének retorikai megnyilvánulásai-e, vagy ténylegesen részt vállalnak a továbbalakítás folyamatában? Díszítményjellegükről akkor beszélhetünk, ha egy lejegyzett, a beszédhelyzettől függetlenített szöveget tekintenénk, azonban érdekesebb és etikailag vállalhatóbb, ha az elbeszelt történet létrehozásán munkáló alakzatokként gondoljuk el őket.

A következőkben egy megtörtént eseményről szóló történetfüzérbe bonyolódunk, hogy a helynevekről, a tér beszédalakzatairól tett megállapításainkat az analízis próbájának vethessük alá. Hamvas Béla szerint: „történet annyi, mint feljegyezve lenni az emberiség emlékezetében”. Mi szükséges tehát ahhoz, hogy bárki a közös emlékezetbe íródjon, valamint e tudás részeseként az emlékezések során ismételten aktualizálódjon? Úgy vélem, az emlékezés során újjáéledő szereplőknek olyan életpályákkal kell rendelkezniük, amelyek élettörténetivé konstruált mozzanataikban a kapcsolódás lehetőségét kínálják fel egy mindenkori beszélő számára. E mozzanatok jellemzője a fel-

idéző saját történeteivel szembeni tematikus és időbeli nyitottság, az „én” és a „másik” közti határok átjárhatósága. A történet egyik hőségnek, Tatár Sándornak elpusztítását megörökítő mozzanatok jelentik a legtermékenyebben kapcsolódási pontot: elpusztítóiról genealógiák beszélnek, története ezeken a beszédalkalmakon folytatódik tovább.

A Tatár Sándorhoz kapcsolódó első történet a - „Farkasoké” és „Tatár sírja”-helynevek magyarázatában bukkan elő:

„*Mondtad, hogy a »Farkasoké«. Az a tulajdonosról kapta a nevét? Tulajdonosról. No. S akkor még melyik van? Arrafelé van a Tatár sírja is? Hát a Tatár sírja, a 250 holdasba ahogy érünk ki, a tisztaba, jártál-e te ott? Igen, amikor erdőt mérni jártunk. Az úttól két méterre, jobbra, ott van egy nagy kő, de arra van felvágva az [a felirat].*”

A helynévben jelölt terület lokalizálása után újabb jellel, egy múltbeli eseményre mutató felirattal – *Tatár Sándor közártalmú egyén elpusztításának színhelye* – találkozunk. A kő és a rajta lévő felirat múlt és jelen határán áll, közvetít tegnap és ma között, benne a múlt válik hozzáférhetővé. Beszélő hely, hiszen egy kijelentésben mondja el az ott történeteket, ugyanakkor Tatár Sándor élettörténetének utolsó, már csak a túlélők által megfogalmazható mozzanatát, halálát is elmeséli; sírfeliratként olvasva pedig egy életpálya összegzésének tekinthető.

Az emlékkő felállításával – a norma térbe írása – a homogén térből kiválasztódik egy pont, amely megtörve a falutól távoli hely egységét, a szocializált tér részévé válik. A beszélő név emblémaként sűríti és közvetíti tovább az ott történeteket. A közvetítést egyfelől a feliratban kodifikált üzenet, másfelől az elbeszélt emlékezetnek a helynévhez kapcsolódó, azt magyarázó naratívumai végzik. A helynév az eseményekről szóló történetek imaginárius gyűjtőpontjába kerülve tematikus szervező elemként jelenik meg. Róla szólnak, tőle indulnak el a történetek, s az elbeszélés jelentéseivel gyarapodva érkeznek vissza hozzá, folyamatosan alakítva a térbeli hely szemantikai mezejét.

A beszédhelyzetben kiépülő tartalom koncentrikusan szerveződik a helynév-magyarázatra vonatkozó kérdésben implikálttá lett téma köré, az elkalandozások és visszatérések a tematikus szervezőerő hatásait mutatják. A témától való elmozdulások a beszélgetés során ható centripetális és centrifugális erők irányítása alatt állnak olyannyira, hogy már az eltávolodás pillanatában benne rejlik a visszatérés szükségessége (vö. Keszeg 1993: 29–30).

A beszélgetés fő irányvonalától – Tatár Sándor meggyilkolása – elütő történeteknek is megvan a saját tematikus középpontjuk, amelyekre szintén az előbbihez hasonló centripetális erők hatnak. Így az elmondott történetek a téma oldaláról nézve megsokszorozódott, egyenértékű textuális közép-

pontok köré szerveződnek. Egy háló csomópontjaihoz hasonlatosak: jelentéseiket kiterjesztik az elbeszélésben őket megelőző és utánuk következő epizódokra is, miközben folyamatosan visszahatnak a kérdésem által implikált és témaszervezőnek nevezett pontra. Ebből a folyamatos oda-vissza mozgásból jön létre az a differenciált jelentésréteg, amelyet a „kiszínezés” és „idealizálás” műveleteiből eredeztethető.

A feliratot *Borka Ferenc sógorbácsi vágta fel*. Ezután a felirat szerzőjének, a hozzá fűződő rokoni kapcsolatnak, valamint a felmenő birtokszerzési történeteinek a bemutatása következik. Ez a narratív gesztus a családi hagyomány történeteit is a beszéd folyamat részeivé teszi. Majd az elpusztítás történetéhez, a halál utáni eseményekhez kerülünk vissza: „mert a komisszió kiszállott, érted-e, oda, az orvosi komisszió, s a... ott megvizsgálták, fel boncolták”. Reflektál Tatár Sándor rokonainak attitűdjére is: „Hozzá tartozója, akik voltak, azok egyáltalán nem ragaszkodtak, hogy vigyék haza Tekerőpatakra – mert tekerői volt –, hogy eltemessék ott, hanem aszonták: »Ássák el itt!« Oda elásták.” A rokonoknak az egyén halála után tett kommentálja negatívvá minősíti az egyéni életpálya értékét. Tatár Sándor a falutól távol eső helyen nyugszik, csak a róla szóló történetek vezethetik vissza a szociális térbe, hogy a lokális történelem „arcképcsarnokában” foglalja el a felidézői által számára kijelölt helyét.

Követező kérdésem – *Ki volt Tatár Sándor?* – sok szereplős elbeszéléshez vezetett, emberekhez, kik kapcsolatban álltak Tatár Sándorral. A Tatár Sándor-i életpálya megjelenítésével az eltévelyedés okaira derít fényt. A Trianon után megváltozó hatalmi berendezkedés következményeként „...a katonakötelesek ugye ide kellett román katonának bevonuljanak, s ez a katonaság sok fiatalba ilyen dezertálást, tehát katonaszökevényiséget idézett elé. Egy része el se ment, s a másik ha elment is, elszökött, s osztán búvokáltak itt-ott, kiszöktek Magyarországra, s ugye egy, hát egy szót nem tudtak románul, egy árva szót, s ott borzasztó aljas katonaság volt, bocskor volt a lábbeli, s osztán a többi is, gondolod-e milyen volt a többi része?” Az apáról szóló történet a román katonaság ellentétét villantja fel. Apjának a Trianoni döntés miatt kellett félbeszakítania katonai pályáját, hogy Erdélybe hazatérve, román katonaként szolgáljon tovább.

„Amikor osztán eljött a II. bécsi döntés, 1940-be, akkor Gál Józsi hazajött, mint katona, értetted-e, s mint alhadnagy rangba, magyar katona díszbe, kard az oldalán, fehér bojt a kardon, s papó azt gondoltuk megbolondul, értetted-e, hogy miért kellett hazajöjjön, s miért jött haza ide.”

Amíg apja az engedelmesség útját választja, addig Tatár Sándor *nem rokul bé*. Itt ragadható meg az életpálya fordulópontja, amely egyedi irányba tereli a hős sorsát. A fordulópont egymásból szükségszerűen következő moz-

zanatokat indít el: bujkálás – *az erdőn húzta meg magát* –, fegyverszerzés és garázdálkodás, *mert ötözni kellett, s az ötözésnél még fontosabb volt a mindennapi élelem*. A rabló szerepkör létrejöttének mozzanatai ezek.

Az újabb epizódban ismét találkozunk a kőbe vésett felirat szerzőjével, akit egy, a rabló mintájára szerveződő toposz – az első világháború előtti magyar csendőr alakja – helyez az események mozgásterébe. A Trianon után megváltozott helyzetben ő képviseli a korábbi rendet, az eltávozott hatalom nyomaként értelmeződik: „mint csendőrviselt ember, s szakmabeli volt ebbe. Akkor nagyon de nagyon, borzasztó igazságos, becsületes ember volt, értetted-e, s osztán egy rossz természete volt az, hogy az igazságért mindenütt, mindenütt pálcát tört, s ugye az emberek az olyan embert nem igen szenvedik el, mert azt mondja a közmondás, hogy: »Könnyebb az igazságot kimondani, mint elfogadni.« No, s ő osztán erdőpásztor volt a birtokosságnak. Ne félj, mert ott falopás nem is volt! Az éjjel is ment, s osztán nyomozott mindenkit, mindenkit érted-e, ugye, mint csendőrviselt ember, s szakmabeli volt ebbe, tudod, s osztán mindenkit kinyomozott. Osztán neki sok vitája volt az erdő-pásztorság, s vadászat alkalmával Tatárral, érted-e.”

A beszélgetés további témájául egy, az előbbivel szoros összefüggésben lévő, mintegy abból következő mozzanat szolgál: Tatár Sándort pisztollyal gyilkolják meg. Ennek a pisztolynak az eredete, és a törvénytelen fegyverbirtoklásokhoz kapcsolódó emlékek köré szerveződnek a későbbi történetek. A fegyverbirtoklások kapcsán egy újabb gyilkosságról esik szó. Csak a hajdani gyilkos nevét említi, de ez a név elegendő ahhoz, hogy a helynevekéhez hasonló jelentésvonlatokat indukáljon, a hasonló történetekben megragadható tudást lendítse mozgásba.

A helynévmagyarazásból induló beszélgetést tovább is lehetne követni, azonban a fentiekből kitűnik, hogy a tér nevezett pontjáról való beszéd során maguk a szövegek is újabb földrajzi neveket generálnak. A narratívumok topográfiai utalásai beszédalakzatokként egy esemény epikai körvonalait rajzolják meg. A helynevek többsége birtokviszonyokat jelöl, a terület tulajdonosát és a hozzá kapcsolható, ott megtörtént eseményeket nevezi meg, a tér uralására, humanizálására tett kísérletként fogható fel. A beszélgetésben található genealógiai sorok a helyneveket a lokalitás terében mozgó identitás megképezésében juttatják szerephez. Az egyén számára ismerős helynevekből – a hely egységének bizonyítékai – jön létre az a mentális és nyelvi horizont, amelyben a beszélő önmagát a helynevekbe sűrített jelentések kölcsönviszonyából megszülető szubjektummal azonosíthatja. Az emlékezésben felidézett tér narratív bejárása, a múlt tereihez vezető „zarándokút” mutatja, ahogyan a helynevek az egyén tájléptékű identitásába épülnek bele.

Következtetések helyett

Etnográfusi mesém végéhez érve a számvetés ideje közeledik. Élettörténet és a tér megjelenítésének kapcsolatára vonatkozó kérdéseim némelyikében a válaszig is eljutottam. A térolvasási kód illetve a lokalitás teremtésének összefüggései rámutattak arra, hogy a környezet észlelésének-megjelenítésének folyamatában egyéni döntések és kulturális minták érvényesülnek, továbbá, hogy a térbeni viselkedésnek léptéktől függő szabályai vannak. A mentális terek elemzésével a tér identitásképző vonatkozásait példákkal is alátámaszthattam. A beszédalakzatokként elgondolt helynevek analízise annak belátásához vezetett, hogy a térről való beszéd nyelvi horizontjában a nevek jelentésszervező funkcióval bírnak. Válaszaim csak látszólag véglegesek, a továbbgondolás vagy az elvetés lehetősége majd' mindegyikükben benne rejlik. Mentségül szolgáljon, hogy az élettörténeti szövegek és szakirodalmi hivatkozások között kacsintgató etnográfus az egyéni élet terének és idejének keresztmetszetében az embert kívánta megmutatni. Ennek megítélését az Olvasóra bízom.

Irodalom

APPADURAI, Aljún

2000 A lokalitás teremtése. *Regio XII* (3) 3–31.

BARNA Gábor

2000 Mentális határok – megduplázott világok. In: BALÁZS Géza – CSOMA Zsigmond – JUNG Károly – NAGY Ilona – VEREBÉLYI Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. II. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 689–701.

BARTHES, Roland

1997 *Beszédtöredékek a szerelemről*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

BAUSINGER, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris Kiadó, Budapest

BODÓ Julianna – BIRÓ A. Zoltán

2000 Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: BODÓ Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 9–43.

CLIFFORD, James

2001 Utazó kultúrák. Elérhetőség:

<http://ujujuj.c3.hu/scripta/lettre/lettre41/clifford.htm>

2003 Térbeli gyakorlatok Elérhetőség:

<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00033/clifford.htm>

CSABAI Márta – ERŐS Ferenc

2000 *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest

CSÉFALVAY Zoltán

1990 *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest

FODOR Ferenc

1995 *Kilyénfalva. Falumonográfia*. Lyra, Marosvásárhely

FÜZI Izabella

2004 A figurák jelemmélete. In: FÜZI Izabella – ODORICS Ferenc (szerk.): *Retorikai füzetek I. Figurák*. Gondolat Kiadó-Pompeji, Budapest–Szeged, 9–41.

GRÁFIK Imre

1995 A tér és jelentései. In: ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 107–114.

- 2003 Etnográfiai szöveg narratív változatai. In: BICZÓ Gábor – KISS Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 71–88.
- HALL, Edward T.
1987 *Rejtett dimenziók*. Gondolat Kiadó, Budapest
- HAMVAS Béla
2002 A meloszi sejt ház. In: Uő: *Arkhai*. Medio Kiadó, Budapest, 53–62.
- HOPPÁL Mihály – NIEDERMÜLLER Péter
1983 Társadalmi értékrend és szimbolikus kommunikáció. In: HOPPÁL Mihály – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.) *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat: válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia koréból*. TK, Budapest, 258–298
- KESZEG Vilmos
1993 A tartalom szerveződése a beszéd szokásokban. *Korunk* IV. (8) 3–4.
- KOVÁCS Tímea, N.
2003 Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfiaiak. In: BICZÓ Gábor – KISS Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 26–35.
- KRASZNAHORKAI László
1999 *Háború és háború*. Magvető Kiadó, Budapest
- LE PETIT, Bernard
1995 Építészet, földrajz, történelem. *Aetas*. (4) 142–159.
- de MAN, Paul
1997 Az önéletrajz, mint arcrongálás. *Pompeji*. (2–3) 93–108.
- 1999 A meggyőzés retorikája. In: Uő: *Az olvasás allegóriái*. Ictus, JATE Irodalomelmélet csoport, Szeged, 163–180.
- NIEDERMÜLLER Péter
1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Etnographia* XCIX (3–4) 376–390.
- ROSTÁS Zoltán
2002 *Chipurile oraşului. Istoriei de viaţă în Bucureşti secolul XX*. Editura Polirom, Bucureşti
- SZABÓ Árpád Töhötöm
2004 Látható és láthatatlan terek Kolozsváron. *Néprajzi Látóhatár* XIII. (3–4) 87–113.